

УДК 811.161.2'373;821.161.2P1/7.08

Борис КОВАЛЕНКО

ЛЕКСИКА СПІВОМОВОК С. РУДАНСЬКОГО В ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ОПИСАХ

У статті проаналізовано лексеми співомовок С. Руданського в лексико-стилістичному та лексико-граматичному аспектах на основі українського словникарства XIX – XX ст.

Ключові слова: С. Руданський, рукописи, словники, співомовки.

Степан Васильович Руданський – видатний український письменник другої половини XIX ст. Його спадщина різноманітна своїми темами і жанрами. В історії української літератури він відомий як автор гуморесок, ліричних пісень, балад, байок і перекладів російських, західнослов'янських і античних поезій. Ліричні поезії письменника, зокрема пісня «Повій, вітре, на Україну», чимало гуморесок набули широкої популярності. Основу літературної спадщини поета складають три рукописні книжки: «Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. I, 1851–1857. Збірка поезій, дум», «Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. II, 1857, 1858, 1859 рр. Збірка поезій», «Співомовки Вінка Руданського. Збірка. Петропіль. 1859-1860». За своє коротке творче життя письменник створив також ряд балад, чимало ліричних віршів і один драматичний етюд. Найвизначнішими в поетичній спадщині письменника постають його гумористично-сатиричні вірші-співомовки. Збагатив письменник українську літературу й своєю перекладацькою діяльністю: йому належать переклади «Слова о полку Ігоревім», «Іліади» Гомера, «Енеїди» Вергілія, окремих творів з російської, польської, чеської, сербської та німецької мов.

Творчість С. Руданського – видатне, новаторське й до певної міри етапне явище в історії української літератури. Його творчість високо оцінили В. Герасименко, П. Колесник, А. Кримський, П. Лісовий, П. Перебийніс, І. Пільгук, М. Сиваченко, І. Скрипник, Ю. Цеков та ін.

Справжнім відкривачем Степана Руданського як поета був І. Франко, який підкреслював, що С. Руданський «належить, без сумніву, до найбільш талановитих українських поетів серед тих, що появилися по смерті Шевченка»¹. Цієї ж думки був і член ленінградського «Г-ва дослідників української

¹ Франко І.Я. До студій над Ст. Руданським // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К., 1980. – Т. 28. – С. 219–222.

історії, письменства та мови» І. С. Абрамов, який писав: «Один из самых даровитых поэтов Украины Степан Руданский не без основания считается занимающим второе место после Т.Г. Шевченка. В тоже время значительны его заслуги и в области фольклора»². С. Єфремов зазначав, що Степан Руданський «перший, може, по Шевченкові, поет на Україні, якому сила поетичного таланту давала надію на велику й корисну діяльність для рідного краю»³.

Письменник виступив оновлювачем української поезії, майстром слова і творцем чудових співомовок. Співомовки С. Руданського – це рухлива, жива мозаїка, майже калейдоскоп, у якому кожен окремий дрібний елемент дає уявлення про велике ціле. Водночас ці дрібні окремі елементи утворюють загальну картину великого цілого.

У своїй розвідці ми спробуємо виявити лексикографічні праці, у яких є лексеми, що тлумачиться з покликаннями на твори С. Руданського, та проаналізувати їх у лексико-стилістичному та лексико-граматичному аспектах

Українське словникарство має свою давню традицію, що нерозривно пов'язана з історією літературної мови, суспільно-історичними й культурними умовами життя народу.

Із появою перших художніх творів новою літературною мовою, що стала базуватися на живій народній основі, з'явилась, за переконливим свідченням В.В. Німчука, і нова українська лексикографія. Першою словниковою працею з новою літературною українською мовою в реєстрі був доданий до «Енеїди» І. П. Котляревського (1798 р.) українсько-російський словник «Собрание Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ» (972 реєстрових слова). «Краткій малороссійській словарь» (1131 слово) додав до своєї «Граматики малороссійскаго нарѣчія» (1818 р.) О. Павловський. Невеликі словнички додали М. Цертелєв («Словарь малороссійскаго языка» – 218 слів) до збірки «Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ гѣсней» (1819 р.) та І. Кулжинський («Изыяснение малороссійскихъ словъ...» – 62 слова) до праці «Малороссійская деревня» (1827 р.). Окремо в збірнику «Труды Общества любителей російской словесности» (1823 р.) надрукував І. Войцехович «Собрание словъ Малороссійскаго нарѣчія» (1173 слова). «Словарь» (453 реєстрових слова) додав і О. Максимович до першого видання українських народних пісень «Малороссійскія гѣсни» (1827 р.)⁴. У 30–40-х роках ХІХ ст. продовжувалася робота над укладанням словників, хоча деякі з них так і не були надруковані. Серед них – праці Л. Боровиковського, А. Метлинського, П. Білецького-Носенка та ін.

Джерелами для укладання перших словників нової української мови слугували, зокрема, твори художньої літератури. Так, О. Павловський, автор «Граматики», хоч і не вказує джерел для словничка, однак згадує про «напечатанную и публикою с удовольствием принятую перелицованную Виргилиеву Энеиду», і це дає підстави

² Абрамов І. С. К вопросу об этнографических трудах Степана Руданского (По вопросу вновь найденного сборника С. Руданского «Копя пісень» 1862 // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Фонд. 63 № 9. Автограф.

³ Єфремов С. Історія українського письменства. Електронна бібліотека української літератури КІУС. – С. 315.

⁴ Див.: Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка // Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 5–37.

мовознавцям вважати, що він «використав словник при «Енеїді» І. Котляревського»⁵. А П.П. Білецький-Носенко, який упродовж багатьох років укладав «Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка; филологическій, этимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идиотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какиимъ говорятъ в Малой и Южной Россіи...» (надруковано у 1966 р.), у передмові зазначав, що джерелами для його праці слугували й твори української літератури, зокрема: «Енеида» Ів. Котляревскаго, его же театральныя пьесы; «Чары», соч. Тополи; трагедія «Савва Чалый» Еремїи Галки; сочиненія Гри[ц]ка Основьяненка; сочиненія Е. Гребенки, а особливо неподражаемыя его басни; «Кобзарь» Т. Шевченка; басни и баллада «Пань Твардовскій» Гулака-Артемовскаго и всѣ сочиненія любезныхъ малороссовъ, напечатанныя до этого времени и рукописныя, которыхъ очень много во всѣхъ родахъ»⁶.

Отже, можемо констатувати, що вже на початку ХІХ ст. склалася традиція подавати до тлумачень слів ілюстрації, взяті з творів художньої літератури. Не винятком у цьому були й письменники-подоляни, зокрема Степан Руданський.

Уперше покликався (щоправда, лише двічі) на твори письменника К. Шейковський – український мовознавець, етнограф, видавець та педагог, основною працею якого вважають «Опыт южнорусского словаря» (1861). К. Шейковський зібрав майже 36 тисяч слів української мови, які планував подати у вигляді чотиритомного словника (кожен том, за задумом укладача, мав би поділитися ще на чотири випуски). У передмові до словника він зазначав, що тут будуть уміщені якомога більше приказок, прислів'їв, загадок пісень, забобонів, замовлянь та заклинань, які зберігають народну мову і яку К. Шейковський вважав основним джерелом своєї праці. Іншими джерелами він називав словники, твори художньої літератури та рукописи. «Что касается до рукописныхъ сочиненій на южнорусскомъ языкѣ, то мы пользовались сочиненіями г. Руданскаго и не многими г. Свидницкаго...», – зазначає укладач, сподіваючись, що ні Руданський, ні Свидницький, не будуть нарікати на те, що «въ моемъ словарѣ появились въ первый разъ въ печати отрывки изъ нѣкоторыхъ сочиненій ихъ» [СШ, 1: XVI].

Так, пояснюючи слово *бусел*, він пише: «По легендѣ, извѣстной у подолянъ, птица эта произошла изъ челоуѣка. Считаемо умѣстнымъ привести здѣсь отрывокъ, относящійся къ этой птицѣ, изъ вполне-народной и величественной поэмы знаменитого г. Руданскаго «Лірныкові Думи». Замѣтимъ мимоходомъ, что народныя вѣрованія здѣсь уже измѣнены подъ вліяніемъ христіанства». Далі упорядник розміщує розлогий уривок, зазначаючи – дума п'ята: X – XI. За надмір в ілюструванні слів К. Шейковського критикує від Б. Лазаревський (саме такий підпис стоїть наприкінці статті, уміщеній в «Основі» – Б.К.): «Другой недостатокъ словаря (першимъ недолікомъ є неповнота матеріалу – Б.К.) важнѣе и въ немъ авторъ уже виноватъ: объясняя слова, г. Шейковскій не руководствовался никакой опредѣленною для того нормою, какъ бы слѣдовало это сдѣлать, и потому объясненія его лишены всякой пропорціональности, въ ущербъ внутреннему достоинству словаря: одни изъ этихъ объясненій кратки до

⁵ Горецкий П.И. История української лексикографії. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 1963. – С. 44.

⁶ Цит. за: Німчук В.В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка // Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 19

того, что дают о предметѣ только смутное понятие; другія – безъ нужды, очень растянуты и заключаютъ въ себѣ много лишняго». Останнє стосується, зокрема, покликань на С. Руданського: «При сл. *бухылы*, къ объясненію совершенно достаточному, прибавлены еще зачѣмъ то и стихи Руданскаго, – зазначає Б. Лазаревський. Тоже сдѣлано и при сл. *бусель*: приведена цѣлая дума Руданскаго, а самое слово объяснено невѣрно»⁷. Б. Лазаревський називає пояснення слова *бухылы* достатнім, що, на нашу думку, не відповідає дійсності. Так, при поясненні цього слова К. Шейковський зазначає: «Слово это встрѣчается въ одной народной фаянціи о двухъ еврейхъ, гдѣ означеть дуло. Г.[господин] Руданский придасть ей стихотворную форму, въ которой мы и приводимъ ее» і далі укладач подає повністю співомовку «Оливо не вадить» (без назви). Лише із контексту цієї співомовки можна здогадатися, що *бухили* означає дуло рушниці: «Та стріляти нѣ беда, Алѣ як стріляти? Нѣ зміркує бідний Срул' – Звіткы що початы! Далі пейса підкрутив. „Тэпер, кажэ, бухну Ты ў бухылы, Лейбо дуй, Я рухылы рухну!» [СП, 1: 152]. У тогочасних словниках лексема *бухили* фіксується так: *Бухало* = 1. Рушниця (поганенька) [СУіС: 71], або: *Бухало* – Увалень, неуклюжий [СУМБГ, 1: 117], або: *Бухало* – бубень, музикальний інструментъ [СУМЯ: 60]. У словнику В. Даля є слово *бухать*, що в одному зі значень подано: *стрелять из ружья*⁸. У СУМі слово *бухати* в одному зі значень тлумачиться як *бити, стріляти* [СУМ, 1: 267], а етимологічний словник української мови визначає лексему *бухало* як *бубон*, покликаючись на Словник української мови Д. Яворницького та Словник поліських говорів П. Лисенка [ЕСУМ, 1: 311]. Отже, на нашу думку, слово *бухили* є okazіоналізмом, а розкриття його значення за допомогою ілюстративного матеріалу є виправданим.

Покликання на С. Руданського є й у «Малорусько-німецькому словнику» Є. Желехівського та С. Недільського. Перший том цього словника (літери А – О) під заголовком «Малоруско-німецький словар. Уложив Євгеній Желеховский, професор гімназій в Станіславі» вийшов у Львові в 1885 році, другий том (літери П – Я) вийшов наступного 1886 р. уже з приміткою «уложили Євгеній Желеховский і Софрон Недільский, професори гімназій в Станіславі». У передмові подано імена авторів і назви творів, лексеми з яких увійшли до словаря. Тут указано понад сто джерел, серед яких є й ім'я С. Руданського. Загалом же укладачі словника покликаються на письменника-подолянина двадцять шість разів. Серед лексем, біля яких є позначка *Ру.* = С. Руданський, 12 не фіксує ні «Словарь української мови» Б.Д. Грінченка, ні академічний одинадцятитомний словник української мови. Зауважимо, що серед таких слів є лексеми з цілком прозорою семантикою, як-от: *батькогубець*, *вражба*, *гантовальний*, *громобій*, і є слова, що без контексту, без тлумачення сучасному читачеві незрозумілі, наприклад: *брохнути (-ся)* – впасти; *весельний* – незрозуміло, мабуть те, що пов'язане з греблею; *віщ* – провидець, віщун; *гойкий* – той, що лікує, виликівний; *темнѣжити* – втомитися. Можемо виділити й такі слова, які зафіксовані у «Словарі...», але відсутні у СУМ: *подуга* – перемога [СУМБГ, 3: 247], і навпаки – зафіксовані у СУМ, як правило, з ремаркою *діал.*, але відсутні у «Словарі...»: *зауряд* – *діал.* звичайно [СУМ, 3: 373]; *недосяглий* – *діал.* *недосяжний* [СУМ, 5: 300].

⁷ Лазаревскій Б. Извѣстіе о южнорусскомъ словарѣ Г. Шейковскаго // Основа. – 1862. – Березень. – С. 59.

⁸ Толковый словарь живаго великорусскаго языка Владимира Даля // режим доступу : <http://slovardalja.net/word.php?wordid=2428>

Ще однією лексикографічною працею кінця ХІХ ст., у якій фіксуємо покликання на твори С. Руданського, є «Словар російсько-український» (т. 1–4, Львів, 1893–1898) М. Уманця й А. Спілки. Цей словник містить 36 000–37 000 заголовних слів у російській частині, яка укладена не за гніздовою системою, а за абеткою. Перекладаючи слова українською мовою, укладачі використовували словники О. Афанасьєва-Чужбинського, Є. Желеховського, М. Закревського, М. Левченка, О. Павловського, Ф. Піскунова, К. Шейковського, твори художньої літератури та зразки живої мови, зібрані окремими особами. У додатковому списку джерел, які автори використовували у своїй праці, є «Співомовки» С. Руданського (1880). Крім надрукованих творів письменника, у словнику також використано рукописи: «Окрім того мали ми рукописний збірник його творів, здебільша недрукованих», – зазначає М.Ф. Комаров [СУіС: 1145].

Зверненнь до співомовок письменника у словнику майже вісімдесят: 37 разів проілюстровано іменники, 30 – дієслова, 6 – прикметники та 5 разів за допомогою творів С. Руданського укладачі проілюстрували прислівники. Ось лише деякі з таких прикладів: *Выждать, выжидать* = виждати, діждати ся, дочека ти ся, дождати, чекати, годити, трівати, сподівати ся, (на засідах, на чатах) – стерегти, чатувати, засідати, (щоб напасти) – чигати. – *Дочекав ся* я свого съятонька: виражала в світ менє матінка. Руд. [СУіС: 134], *Зарядить, заряжатъ* = 1. набити, набивати. Утікало два жиди колись за границю, надибали на степу набиту рушницю. Руд. [СУіС: 279], *Избранный, избранно* = 1. вибраний, обібраний, обратий 2. виборний, добірний, одборний – За те ступить пан на покірного і прийме тебе, як *добірного*. Руд. [СУіС: 309], *Лупить* = лупити, облуплювати, здирати, (шкуру) – білувати, (лушпиння) – луццати, вилущувати, облущувати, злущувати. – Беруть вони ту лошицю, теплу ще *білуютъ*. Руд. [СУіС: 414], *Отвѣчатъ, отвѣтитъ* = 1. од(від)повідати, од(від)мовляти, одповідати, одповісти, одмовити, тільки на словах – од(від)казувати, одрідати, одказати, одректи, на письмі – од(від)писувати, одписати – Той його питає, а Іван стиснув плечима, тай *одповідає*. Руд. [СУіС: 591]; *Студень* = холодець, драглі – Привіз мужик в місто сіно, продав його зраня, купив собі добру маску *драглів* на снідання. Руд. [СУіС: 996]. Перекладаючи українською мовою російські слова, автори словника не завжди добирали відповідники загальноживані, нейтральні, про що свідчить, по-перше, їх ремаркування у СУМ, наприклад: *Пантомима* = миги. – Почав щось на мигах говорити. Руд. [СУіС: 623] – *миги*, розм. Знаки (підморгування, жести), які супроводжують, а часто і заступають розмову [СУМ, 4: 700], *Скоро* = скоро, швидко, хутко, прудко, незабаром, незавагом, небагом, невзабари. – Незабаром коло пана став Інав хропіти, *незавагом* коло нього став і пап сопіти. Руд. [СУіС: 938] – незавагом – присл., діал. Незабаром [СУМ, 5: 305], *Сутки* = сутки, доба Ось вони сидять там *сутки*, сидять і другі... Руд. [СУіС: 1001] – *сутки*, рідко. Те саме, що доба [СУМ, 9: 860]. По-друге, відсутність їх у словниках літературної мови і фіксація словниками діалектними, наприклад: *Лёжкое*, мн. лёжкія = легке, легки, легєня, легєні. – Прийшла смерть моя, *легке* точить ся. Руд. [СУіС: 402]. Слово *легке* у значенні *легєні* побутує на території Поділля і зафіксоване у словнику подільських говірок: *лехки* – легєня [СПодГ: 56]. Зауважимо, що у СУМі та в Словнику М. Уманця й А. Спілки деякі слова проілюстровані однаковими прикладами, взятими із «Співомовок», наприклад: *Работливый*, = роботящий, робітний, робітня, робочий, робучий, трудящий, трудячий, працюватий, – І на пчіл поглянь: є *робучий*, але й трутні є неминучі. Руд. [СУіС: 848] – *робучий*, діал. Робочий. Ти на пчіл [бджіл] поглянь: Є *робучий*, Але й трутні є Неминучі (Рудан., Тв., 1956, 67) [СУМ, 8: 589].

Лексика «Співомовок...» С. Руданського слугувала ілюстративним матеріалом і для «Словаря української мови». Цю працю – підсумок роботи кількох поколінь українських лексикографів, мовознавців, фольклористів, письменників – з повним правом називають Словником Грінченка. На думку О. Тараненка, він «посидає гідне місце в ряду відомих лексиконів слов'янських мов XIX і початку XX ст. – поряд зі словниками В. Даля в російській, С. Лінде в польській, В. Караджича в сербській, Й. Юнгмана в чеській, Н. Герова в болгарській мовах»⁹.

Джерелом «Словаря ...» слугують «етнографічні та фольклорні записи, що фіксують слова на позначення деталей житла і побуту, народних промислів, традицій і культурних надбань українського народу. Побачивши світ друком ще на початку нашого сторіччя, він і через сто років продовжує свою благодатну службу всім, хто до нього звертається, хто шукає в ньому незбагненні грані українського народного слова»¹⁰. І досі «Словарь української мови» Бориса Грінченка є цінною лексикографічною пам'яткою, яка не втратила ні практичного, ні наукового значення.

У «Словарі ...» Б. Грінченка знаходимо майже сімдесят слів із покликанням на твори С. Руданського, що тлумачать зміст різних груп слів: іменників (*бідняка, гілля, конина, маслянка, ксьондз, личко, песеня, сідуха, ступінь, хазяй, шабатурка, яндила*), прикметників і дієприкметників (*зарошаний, стилій*), дієслів (*балювати, бухнути, відорювати, гателити, здеревіти, знудити, об'юшити, розбатовувати, фурнути, хаменити, шабатувати*), прислівників (*охрест*) і навіть вигуків (*зугуп, циб, шелеп*).

Частина цієї лексики – це лексика загальноповсякденна, що зафіксована в академічному одинадцятитомному словнику без ремарок (*відорювати, гілля, згадувати, знудити, ксьондз, песеня, потиснути, розкратати, умлівати, циганя, цільник* тощо), частина – не зафіксована у СУМ (*зарошаний* 'покритий рососою', *писарина* 'писар', *стилий* 'захолюваний, мертвий'), а частина цієї лексики фіксується у СУМ з різними ремарками і навіть з покликаннями на твори С. Руданського, наприклад: *бідняка, рідко бідняка* – нещасна людина; бідолоха. Та от великий піст настав, – Гордій щось сохнути начав. Бідняка він! За неділю кілька зісох, зів'яв, як тая квітка! (Рудан., Тв., 1956, 81) [СУМ, 1: 178]; *балювати, діал.* балувати; бенкетувати. Отоді приходить, Іване, В мене балювати!.. (Рудан., Тв., 1956, 122) [СУМ, 1: 98]; *гателити, фам.* жадібно їсти, пожирати [СУМ, 2: 40]; *конина, розм.* кінч [СУМ, 4: 260]; *охрест, розм.* те саме, що навхрест [СУМ, 5: 826]; *об'юшити, розм.* обливати, заливати кругом, по поверхні (про кров, піт), ранили, бити або розбивати до крові [СУМ, 5: 609]; *розбатовувати, розм.* розрізати що-небудь на шматки [СУМ, 8: 602]; *сідуха, діал.* торговка, перекупка. – Та хрін тепер найдешевший! – Мужик йому каже: – За копійку цілу в'язку *Сідуха* нав'яже! (Рудан., Тв., 1956, 115) [СУМ, 9: 215-216]; *хазяй, діал.* хазяїн [СУМ, 11: 9]; *циб, виг., розм.,* уживається як присудок за знач. цибати і цибнути [СУМ, 11: 205]; *шабатувати, діал.* рвати, розривати. І кинувся [лев] межі стадо, Телищю вбиває; *Шабатує* пазурами, Шкуру іздирає (Рудан., Тв., 1959, 270) [СУМ, 11: 393]; *шабатурка, діал.* 2. палітурка [СУМ, 11: 393]; *яндила, заст., діал.* те саме, що *яндоло* – велика миска з двома вушками на краях. Припав циган до маслянки, Яндилу кінчає... Аж тут кума вареники з печі висуває (Рудан., Тв., 1956, 118) [СУМ, 11: 646].

У рази більше – майже чотириста – покликань на твори С. Руданського маємо

⁹ Тараненко О. О. Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка (післямова до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка) // Словарь української мови : в 4-х т. : фотопередрук / за ред. Б. Грінченка; НАН України; Ін-т укр. мови. – К., 1996. – Т. 4.

¹⁰ Дорошенко Д. Словарь української мови. – Рада. – 1909. – 2 серпня. – С. 21.

в академічному словнику української мови.

За частиномовною віднесеністю в ньому переважають дієслова (190 лексем), наприклад: *вивалювати*, 3. Піднімаючи, класти якісь важкі чи великі предмети на що-небудь. Устав рано пан-господар, Коні запрягає, *Вивалює* на віз скриню, Коні поганяє (Рудан., Тв., 1956, 129) [СУМ, 1: 359-360]; *голубити*, 1. Проявляти ніжність, ласку; пестити. І хлопці жваві танцюють, Дівчат *голублять* і милують (Рудан., Тв., 1956, 80) [СУМ, 2: 118]; *засиніти*, 1. Почати синіти, набувати синього кольору. Пролетіли чорні хмари, Небо *засиніло*... (Рудан., Тв., 1956, 76) [СУМ, 3: 305]; *напитлювати*, Питлюючи, наготовити яку-небудь кількість (про борошно). Тобі муки намелю й йому *напитлюю!* (Рудан., Співомовки..., 1957) [СУМ, 5: 144]; *одубитися*, *зневажл.* Вмерти, околіти. А ото вже дід підріс та і *одубівся*; Після нього через рік І батько родився (Рудан., Переслів'я. 1958, 23) [СУМ, 5: 642]; *пантрувати*, *розм.*, 1. Дивитися пильно, уважно. Стоїть бідне хлопчєня, На вогонь *пантрує* (Рудан., Тв., 1959, 223) [СУМ, 6: 51-52].

Іменники пояснюються за допомогою ілюстрацій з творів письменника 115 разів: *бігун розм.* Вісь у дверях, воротах. Ще хазяї, здається, сплять: Не рипає *бігун* частенько... Та от *бігун* і заскрипів, І сонні двері відімкнулись (Рудан., Тв., 1956, 78) [СУМ, 1: 175]; *деренівка*, Настояна на дерені (у 2 знач.); горілка. І показалася горілка, І *деренівка*, і вишнівка, І мед, і пиво та і квас, Як часом водиться у нас (Рудан., Тв., 1956, 80) [СУМ, 2: 247]; *драгли*, мн. їжа із згуслого при охолодженні м'ясного чи рибного відвару з дрібними кусочками м'яса або риби. Привіз в місто мужик сіно, Продав його зрання, Купив собі добру миску *Драглив* на снідання (Рудан., Тв., 1956, 114) [СУМ, 2: 404]; *полик*, діал. Верхня частина рукава сорочки. І писанок, і крашанок, Всього Трохиму надавала [дівчина]. Із *полика*ми рушничок В зелені свята обцяла (Рудан., Тв., 1959, 63) [СУМ, 7: 64-65]; *псявіра*, діал. Уживається як лайка. Раненько дівчини не стало, І знов я на лаві лежав, І міцно слабими руками Пустую калитку держав. Узляла, *псявіра*, узляла [карбованця] (Рудан., Тв., 1956, 57) [СУМ, 8: 377]; *пчола*, діал. Бджола. – Ти на *пчлі* поглянь: є робучії, Але й трутні є Неминучії (Рудан., Тв., 1956, 67) [СУМ, 8: 415].

Прикметники (дієприкметники) укладачі словника тлумачать через твори С. Руданського майже 40 разів: *бездуиний*, Позбавлений життя; мертвий. Там мої холодні очі По смерті закрийють І *бездуинне* моє тіло В тихий гріб зарийють (Рудан., Тв., 1956, 74) [СУМ, 1: 127]; *лойовий*, Зробл. із лою; у якому згорає лій. І остання догоряє його свічка *лойова* (Рудан., Тв., 1956, 48) [СУМ, 4: 542]; *відораний*, І від сонечка не сховаєшся За відорану скибу (Рудан., Вибр., 1937, 16) [СУМ, 1: 615]. Зміст прислівників і займенників розкривається за допомогою ілюстративного матеріалу з творів письменника значно рідше: *гіренько*. Присл. до гіренький. А дівчина сама зосталась, Сльозами *гіренько* заллялась (Рудан., Тв., 1956, 79) [СУМ, 2: 74]; *порою*, присл. Іноді, часом, час від часу. Під липою старою Два умерших тліє. І ніхто їх не ховає, І ніхто не плаче, – Тільки ворон чорнокрилий Там *порою* кричє!.. (Рудан., Тв., 1956, 77) [СУМ, 7: 288]; *стихача*, присл. рідко. Те саме, що стиха. Староста... до ключника старого *Стихача* озвався (Рудан., Співомовки..., 1957, 40) [СУМ, 9: 706]; *всенький* (усенький), пестл. Весь, цілий. І хата і будинки всенькі Обшиті наново були (Рудан., Тв., 1956, 78) [СУМ, 1: 764].

Більшість із цих лексем (понад 200) – це загальновживані слова: *бучно*, Присл. до бучний. Поглядав я на улицу. *Бучно* було всюди (Рудан., Тв., 1956, 60) [СУМ, 1: 268]; *вдовий* (удовий), Який вдовіє. Начитався під *удовий*, Як святії жили (Рудан., Тв., 1956, 124) [СУМ, 1: 312]; *жалувати*, 2. Берегти, оберігати кого-, що-небудь; жаліти (у 3 знач.) Знущайся, доле, не *жалуй* сили!.. До каплі кров мою іспий! (Рудан., Тв., 1956, 45) [СУМ, 2: 506]; *завитатися* 2. Рухатися, утворюючи собою завитки. Ні душі тобі живої! Хіба вуж *зав'ється* Та орел ширококрилий Небом пронесеться (Рудан., Тв., 1956, 84) [СУМ, 3: 46]; *кладка*, 1. Дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу. Ой, у

полю річка, Через річку *кладка* (Рудан., Тв., 1956, 90) [СУМ, 4: 172]; *мазниця*, Посуд для дьогтю. І туди [до крамниці] чумак заходить з *мазницею* сміло (Рудан., Тв., 1956, 112) [СУМ, 4:595]; *обсுவатися*, Обсипатися, обвалюватися, руйнуючись під дією яких-небудь сил (про земляні споруди, схили і т. ін.). *Обсунулась* стара гребля, Місток похилився (Рудан., Тв., 1956, 120) [СУМ, 5: 588]; *переходити* 7. Минати, проходити (про час, події і т. ін.). Холод той Не уб'є життя. *Перейдуть* віки, Ожје дитя (Рудан., Тв., 1956, 69) [СУМ, 6: 312]; *свячений*, у знач. іменника *свячене*, Те, над чим було здійснено обряд освячення. Несе мужик у ночовках Додому *свячене*: Яйця, паску і ковбаси Й порося печене (Рудан., Тв., 1959, 199); [СУМ, 9: 106]; *танцювати*, 1. Виконувати танець (у 2, 3, 6 знач.). І от музики загули!.. І хлопці жваві *танцюють* (Рудан., Вибр., 1949, 62); [СУМ, 10: 36].

Майже 60 слів подано з ремаркою розмовне (*розм.*): *домудруватися*, *розм.* 1. Роздумуючи, зробити які-небудь висновки; додуматися. Вилізти б [з дупла]... Я й *домудрувався*, Лиш сокиру притащив, З дупла прорубався (Рудан., Переслів'я, 1958, 6) [СУМ, 2: 366]; *дерти*, *розм.* Розривати поверхню, покриття чого-небудь; дряпати. Почав [вовк] землю під собою *дерти* (Рудан., Тв., 1959, 277) [СУМ, 2: 253]; *уклюнутися* (*вклюнутися*), *розм.* Несподівано стати наявним, з'явитися, завестися. То бувало святий хліб Аж комин колише!.. ідна [одна] тільки нам біда, Що *вклюнулись* миші (Рудан., Переслів'я, 1958, 21) [СУМ, 10: 418]; *надибати*, *розм.* 1. Зустрічати на шляху, по дорозі кого-, що-небудь. Іде козак дорогою, Дівку *надибає* (Рудан., Тв., 1956, 131) [СУМ, 5: 67]; *тлустий*, *розм.* 1. Гладкий, огрядний, опасистий (про людей). Молодиця молодая, *Тлуста*, уродлива (Рудан., Співомовки..., 1957, 5) [СУМ, 10: 156].

Більше 30 слів подано з ремаркою діалектне (*діал.*): *веселиця* – *діал.* веселка. Поглянув Ной на небо: Дощик не стихає, Та на небі перегнулаь *Веселиця* й грає (Рудан., Тв., 1956, 496) [СУМ, 1: 339]; *виспа* – *діал.* острів. Там, мій сину, на тім морі, На гирлі Дунаю, Стоїть *виспа* невелика З крутими скалами (Рудан., Тв., 1956, 83) [СУМ, 1: 497]; *вугля* – *діал.* вугілля. Горить чорне *вугля*. Горить, не згасає (Рудан., Тв., 1956, 37) [СУМ, 1: 781]; *бештати* – *діал.* ганити, лаяти. Не вважає архірей, Що сам не без того, А бештає за гріхи Вдівця молодого (Рудан., Тв., 1956, 151) [СУМ, 1: 164]; *присотатися* – *діал.* узятися за що-небудь, пристати, припасти до чогось. Тільки що пан заснув добре, Іван підійнявся Та до панської торбини І сам присотався... (Рудан., Тв., 1956, 132); [СУМ, 8: 30]; *страшкий* – *діал.* лякливий, боязкий. Я сокирою гу-гуп! – Заєць з-під ломаччя. А ми собі не *страшкі*: «Гутно-по!» на зайця (Рудан., Переслів'я, 1958, 17) [СУМ, 9: 759].

Решта – з ремарками рідковживане (*рідко*), застаріле (*заст.*), народно-поетичне (*нар.-поет.*), зневажливе (*зневаж.*), наприклад: *законник* – *заст.* чернець. Сповідав *законник* Панка молодого (Рудан., Вибр., 1937, 214) [СУМ, 3: 156]; *коловорот* – *заст.* ворота. Ідуть вони в *коловорот*, Аж блукає гуска, Іван гуску та в торбину: є вже і закуска... (Рудан., Тв., 1956, 123) [СУМ, 4: 227]; *лайнк*, *лайнк* *рідко*. Те саме, що кізяк 1. – Та йдїть-бо на обід, Годі з вас молиться: На коров'ячий *лайнк* Горох розкипиться! (Рудан., Співомовки..., 1957, 37) [СУМ, 4: 438]; *сивокрилий*, *поет.* Який має сиві крила; із сивими крилами. Ой чому ти не літаєш, Орле сивокрилий? (Рудан., Тв., 1959, 117) [СУМ, 9: 155]; *полог* 3. *рідко*. Те саме, що пологи. Ходить, блудить нещасливий В далекій дорозі... А там жінка молоденька Лежить у *полозі* (Рудан., Тв., 1956, 84) [СУМ, 7: 90]; *розмай*, *нар.-поет.* 2. Приворотне, чарівне зілля. – Ти знаєш, як цвіте розмай? Возьми [вїзьми], розмаю накопай І дай із'їсти або спити, – І він зачне тебе любити!.. (Рудан., Тв., 1959, 70) [СУМ, 8: 734]; *сирітонька*, *нар.-поет.* Пестл. до сирітка 1. Брат ходить, полює, Сестра вишиває; Брат годує *сирітоньку*, А та одягає (Рудан., Тв., 1959, 95) [СУМ, 9: 199]; *попик*, *зневажл.* Те саме, що піп. Хто не знає, що попи все Звикли на дурницю? Сповідав раз їден *попик*

Грішну молодлицю (Рудан., Співомовки, 1957, 5) [СУМ, 7: 197].

Слід зауважити, що серед стилістично маркованих лексем можемо виділити такі, значення (або одне зі значень) яких пояснюється за допомогою покликань лише на твори С. Руданського, наприклад: *глип*, виг., діал. Уживається як присудок за знач. глипати. Вибігає [маляр], кругом *глип*, – Мужика, й ні пари! (Рудан., Співомовки... 1957, 42) [СУМ, 2: 85]; *здибати*, заст. Забити в колодки. А там панові не вподобався, Писарині якому, – Ноги здибають, руки сплутають І звезуть до прийому (Рудан., Тв., 1956, 41) [СУМ, 3: 535]; *злотник*, рідко. Золотар. І *злотники* ізібрались, Золото стопили, І на диво всьому світу З нього плуг зробили (Рудан., Тв., 1959, 514) [СУМ, 3: 604]; *керниця*, *кирниця*, діал. Криниця. Стоїть з цебринами *керниця*; В *керниці* чистая водиця (Рудан., Тв., 1956, 77) [СУМ, 4: 143]; *курувати*, заст. Лікувати. Пішла баба і куди! Як свята *курує*; Пройшло уже кілька літ, Ба, і ксьондз хорує (Рудан., Співомовки..., 1957, 26) [СУМ, 4: 414]; *пірнікоза*, Те саме, що норець 1. «Піду, шати, вас шукати!» – Із каміння встала [сестра], Бух у воду! І із неї Пірнікоза стала (Рудан., Тв., 1959, 103) [СУМ, 6: 540]; *полунич*², Те саме, що північ². При дорозі – два садочки, Що вбирають очі: іден прямо на полудень, Другий к *полуночі* (Рудан., Тв., 1959, 469) [СУМ, 7: 103]; *шелепати*, діал. 1. Шарудіти. Багач поглядає: його Івась мірчуками Злого висипає. Бряжчить золото здалека, *Шелепають* шати (Рудан., I, 1908, 161) [СУМ, 11: 436]; *трістя*, діал. 2. Очерет. А князь Ігор горностаєм К *трістю* підбігає, Скочив гоголем на воду, На коня впадає (Рудан., Вибр., 1949, 152) [СУМ, 10: 277]; *перечка*, 2. діал. Суперечка. Обидва стрільці жваві. От *перечка* і пішла... Далі Трохим розходився, Підійнявся з-за стола (Рудан., Вибр., 1937, 157) [СУМ: 6: 320], *причина*, 3. заст. Непередбачений випадок, скрутні обставини // Горе, нещастя. – Чого ти топишся, дівча? Скажи: яка тобі печаль? Яка вчинилася *причина*? (Рудан., Тв., 1956, 79) [СУМ, 8: 98]; *відпитувати*, 2. діал. Розпитуючи, знаходити кого-, що-небудь. А я хлопечь-молодець... Серед ліса *відпитуав* Дупло зі шпаками (Рудан., Тв., 1956, 101) [СУМ, 1: 618].

Отже, у новій українській лексикографічній практиці усталилася традиція покликатися на художні твори. До співомовок С. Руданського як ілюстративного матеріалу вперше звернувся К. Шейковський. Його ініціативу підхопили й наступні укладачі словників Є. Желехівський і С. Недільський, М. Уманець і А. Спилка (М.Ф. Комаров), Б. Грінченко та ін. У лексико-стилістичному аспекті переважає лексика загальноновживана, хоча є й така, яка увійшла до сучасних словників із різними ремарками, зокрема діалектне, розмовне, рідко. За частиномовною віднесеністю серед лексем, що ілюструються текстами С. Руданського, переважають дієслова та іменники.

Список використаних джерел та їх умовних позначень

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови [Ред. кол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]: у 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1982–2006.

СПодГ – Брилінський Д.М. Словник подільських говірок / Дмитро Брилінський. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 116 с.

СУМ – Словник української мови / За заг. ред. І.К. Білодіда. – Т. I–XI. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

СУМБГ – Словарь української мови [упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко]: у 4-х т. – К., 1907–1909.

СУМЯ – Яворницький Д. Словник української мови. – Т. I, А–К. – Катеринослав: Вид-во «Слово», 1920. – 410 с.

СУіС – Русско-украинский словарь. Составили М. Уманець і А. Спилка. Приложение «Зори». – Львів, 1893.

СУШ – Опытъ южнорусскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго. Въ четырехъ томахъ. Томъ первый: А – З. Выпускъ первый: А – Б. – К., 1861.

Борис Коваленко

Лексика «співомовок» С. Руданського в лексикографічних описаннях.

В статті проаналізовано лексику «співомовок» С. Руданського в лексико-стилістическому і лексико-грамматическому аспектах на основі українських словарей XIX – XX в.

Ключевые слова: *С. Руданский, рукописи, словари, «співомовки».*

Borys Kovalenko

Lexics of S. Rudanskiy's «spivomovky» in lexicographical descriptions.

In the article the lexical units of S. Rudanskiy's «spivomovky» in lexical-stylistic and lexical-grammatical aspects are analyzed and it is made on the basis of Ukrainian lexicography of the XIX – XXth centuries.

Key words: *Stepan Rudanskiy manuscripts, dictionary, «spivomovky».*